

98-99; ⁷Німчук В.В. Берестині грамоти в Україні // Мовознавство. – 1992. – №6 – С.11-14; Німчук В.В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство. – 1993. – №5; ⁸Максимович М.А. Собр. соч. – К., 1880. – Т.3; ⁹Зілинський І. Карти українських говорів. – Варшава, 1933; ¹⁰Колесса О. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924. – С.22-23; ¹¹Там само. – С.25; ¹²Кримський А.Ю. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI-XVIII ст. – К., 1924. – С.7; ¹³Сахаровський А. Ще раз про фрагмент східної межі українських говорів // Мовознавство. III міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С.173; ¹⁴Соболевський А.И. Указ. раб. – С.31; ¹⁵Михальчук К.П. Назнач. роб. – С.470-472; ¹⁶Карский Е.Ф. Этнографическая карта белорусского племени // Тр. комиссии по изучению племенного состава и населения России. – Пг., 1917. – №2; ¹⁷Ганцов В. Діалектичні межі на Чернігівщині // Чернігівщина і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.268; ¹⁸Назарова Т.В. Білорусько-українські ізголоси Нижньої Прип'яті // Славистичний збірник. – К., 1963. – С.214-227; ¹⁹Tarnacki J. Studie porównawcza nad geografia wyrazów (Poliesie-Mazowsze). – Warszawa, 1939; ²⁰Німчук Н.В. Правобережнопопелесские говоры с лингвографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сб. – М., 1984. – С.153-154; ²¹Там само. – С.154; ²²Питорак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С.103.

Список умовних скорочень назв джерел

АКП – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. – Чернигов, 1914. – Вып.3.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. – К., 1985.

Гр. – Грамоти XIV ст. – К., 1974.

Гр.К. – Кримский А.Е. Украинская грамматика. – М., 1908. – Т.1. – Вып.2.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986.

УГ – Українські грамоти XV ст. – К., 1965.

Н.П.Русаченко, асп.

**МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ "ПРОСТОЇ МОВИ" ХУІ СТОЛІТТЯ
(на матеріалі "Розмови" – українсько-церковнослов'янського розмовника)**

Українські мовознавці зверталися до розгляду описової морфології переважно у функціональному аспекті, який дозволяв з'ясувати специфічні риси морфологічних явищ, визначати їх місце та роль у сучасній мовній системі¹. В історичній українській лінгвістиці, на відміну від синхронної, проблеми морфології як окремого напрямку досліджень досі не набули належної уваги; вони ще перебувають на своєрідній периферії історичної фонології та історичної морфології. Ще більшою мірою сказане стосується функціонального аспекту дослідження історичної морфології української мови.

Проте проблеми морфології, вочевидь, пов'язані не тільки з сучасним станом мови, але й з багатьма найважливішими явищами її історії. Зокрема, діахронний аспект дозволяє розкрити причини виникнення та розвитку тих чи тих фонемних модифікацій, описати етапи формування їх системи тощо. Якщо розглядати проблеми морфології з погляду діахронної лінгвістики, можна виявити коло явищ, які не пояснюються ні "чистою" фонетикою, ні "чистою" морфологією. Маємо на увазі, з одного боку, фонетичні процеси, розвиток яких залежить від специфіки певних морфологічних категорій, а з другого, морфологічні зміни, що залежать від еволюції фонем у складі морфем. Можливо, саме згадані процеси вказують на власне предмет історичної морфології, який виводиться не дедуктивним шляхом, а індуктивним – через аналіз реальних особливостей мовної еволюції.

Свого часу явищ історичної морфології торкалися П.Д.Тимошенко², автори академічного курсу "Історія української мови : Морфологія"³ та інші дослідники. Зокрема, П.Д.Тимошенко зауважував, що фонетичні закони, за якими змінюються звуки мови, порушують певний порядок у морфологічній системі. Як реакція, у морфології розвиваються процеси, що протидіють виникненню чергувань і тим самим обмежують регулярність фонетичних змін: граматична аналогія уповільнює асимілятивні процеси у групах приголосних, втручається у фонетику з метою повернути ту впорядкованість зв'язку між змістом та вираженням, яка потрібна для нормального функціонування морфологічної системи. Отож, ідеї дослідника демонструють специфіку морфології як науки, відбивають взаємозв'язок історичного розвитку явищ фонології і морфології.

Істотний внесок у розвиток української історичної морфології зробив М.А.Жовтобрюх, якому належить ряд цінних спостережень в академічному курсі "Історія української мови : Фонетика"⁴, у статті, присвяченій "Розмові" – українсько-церковнослов'янському розмовнику XVI ст.⁵, інших статтях і розвідках. У цього знаходимо докладний аналіз умов використання фонетичних засобів у різних морфологічних позиціях. Зокрема, дослідник детально аналізує деякі аспекти історії морфологічних явищ у системі дієслова. Автор дотримується системного підходу до вивчення цих явищ у межах як окремої частини мови, так і певного синхронного зрізу в історії мови.

Так, він розглядає поширення чергувань задньоязикових та фарингальної фонем із шиплячими на дієслова 1 ос. одн. і 3 ос. множ. перед суфіксом основи *-у/-є*, яке відбувалося з ХУІ ст.; поширення в ХУІІ ст. чергувань [б] – [бл'], [в] – [вл'] та інших на дієслова 3 ос. множ., тоді як у давньоруській пам'ятки воно проникало тільки спорадично. Дослідник аналізує морфологічні явища в говорах української мови, де, як відомо, через відсутність кодифікованої норми мовні тенденції розвивалися вільніше і послідовніше.

Аналіз певного синхронного зрізу в історії мови виявляється продуктивним, оскільки забезпечує можливість простежити зміни не тільки на матеріалі якоїсь однієї морфологічної риси, але й виявити систему морфологічних рис і явищ, їх функціональні взаємозв'язки в межах певного синхронного зрізу, а також, за умови дослідження кількох суміжних зрізів, з'ясувати системний характер переходу від одного з них до іншого.

Ця робота є спробою схарактеризувати морфологічний матеріал середини і другої половини ХУІ ст. за пам'яткою "Розмова" – українсько-церковнослов'янським розмовником, рукопис якого зберігся до нашого часу. Аналіз однієї пам'ятки дозволяє зосередити увагу на системі морфологічних рис і явищ та їх функціональних взаємозв'язках у межах відповідного синхронного зрізу.

Пам'ятка написана близько 1575 р. і є майже ровесницею знаменитого рукописного Пересопницького Євангелія (1556-1561). Оригінал твору зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, а його мікрофільм – у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського; за фотокопією з цього мікрофільму і виконано наше дослідження. Мовою пам'ятки, як уже зазначалося, одним із перших зацікавився М.А.Жовтобрюх, який, зокрема, детально дослідив відмінкові форми іменних частин мови та займенників⁶, звернувши увагу і на характерні морфологічні риси в цих формах.

Нашим завданням є розгляд саме морфологічних явищ у тексті названої пам'ятки. Зокрема, робиться спроба проаналізувати морфологічні риси і явища в парадигмах іменних і дієслівних форм, а також у процесі словотворення. У центрі уваги перебувають морфологічні альтернативи, тобто такі зміни однієї фонемі чи сполук фонем, які, не порушуючи тотожності морфеми, виступають одним із словозмінних та словотворчих засобів української мови.

До найпоширеніших у лінгвістиці належить розуміння синхронної морфології як системи альтернатив, яке характеризується, проте, певною невизначеністю функціональної перспективи чи неурою до неї. Звичайно повторюються два відомі положення: а) морфологічні чергування розвиваються внаслідок утрати додаткової дистрибуції; б) ці чергування виходять з ужитку внаслідок дії морфологічної аналогії.

Залежно від того, у якій системі – словозміни чи словотвору – функціонують морфологічні чергування, їх можна поділити на парадигматичні (словозмінні) та словотвірні (дериваційні).⁷ Фонем, які чергуються в межах однієї морфеми, утворюють альтернативний ряд; фонем – членів альтернативного ряду – звичайно називаються альтернантами⁸. Основним альтернантом є фонема, наявна в початковій (основній) формі; у називному відмінку однини чоловічого роду для іменних частин мови та в інфінітиві дієслів. Альтернативні ряди, члени яких характеризуються однаковими диференційними ознаками, об'єднуються у вид чергування.

Далі розглядаємо морфологічні альтернативи голосних і приголосних фонем та лінійні перетворення основ. Акцентні альтернативи до уваги не беремо, оскільки наголоси в тексті пам'ятки не представлені, а наголошування слів відповідно до їх сучасного звучання може призвести до хибних висновків.

Чергування голосних фонем. Особливістю системи голосних є те, що їх альтернування відбувається не на міжморфемному шві, а в складі перед ним. Проте це альтернування завжди викликане взаємодією морфем (твірної основи і дериватора) у процесі формо- і словотворення.⁹ Воно сприяє появі морфологічних варіантів основного морфа і є засобом вираження певних граматичних значень.

У "Розмові" альтернативні ряди голосних виявляються на рівнях як формотворення, так і словотворення. У цілому їх можна поділити на дві групи: а) чергування голосних з нулем фонем; б) взаємне чергування голосних. Варто зауважити, що певна обмеженість альтернативних рядів та загальної кількості морфологічних форм не завжди дає можливість виявити закономірності їх функціонування.

З нулем фонем чергуються голосні [e] та [o]. Історичною причиною виникнення цього чергування є занепад редукованих [ь] та [ъ] у слабкій позиції і вокалізація їх у голосні повного творення у

сильній. У деяких випадках цей вид альтернатив розвинувся з нових [e] та [o] між приголосними, а також перед сонорними [p], [л], [m], [н], якщо після них занепав редукований голосний.

У тексті "Розмови" чергування [e] – [ø] має місце в кореневих та суфіксальних морфемах. У коренях слів воно засвідчене загалом значною кількістю прикладів, найчастіше в іменниках II відміни чоловічого роду. Так, у початковій формі маємо: *день* (5а), *цень* (24а), *штиберь* (26) та ін. На те, що тут відбувалося чергування [e] – [ø], вказують форми непрямих відмінків цих та інших іменників: Род. одн. – *дня* (5а), *огня* (9а); Род. множ. – *дней* (9а), *штибровь* (26); Ор. одн. – *думы(м)* (3а); Місц. множ. – *на дня(х)* (16а). Зафіксований одиничний випадок участі цієї альтернативи в утворенні відіменникового прикметника *повседневны(х)* (5а), хоча маємо також і форму *каждоденныхъ* (4а).

Морфологічне чергування [e] – [ø] у суфіксах іменників представлено дещо меншою мірою. Так, у початковій формі маємо: *кипець* (37а), *хлопец(ц)* (8а). Форми непрямих відмінків відбиті: Род. одн. – *конца* (65), *посланца* (62а); Род. множ. – *кѣтцовъ* (25а); Дав. одн. – *ц(т)цу* (10); Кл. одн. – *о(т)че* (5), *хлопче* (46; 51).

Значно вужча в "Розмові" сфера альтернативи [o] – [ø]. Це чергування виявляється в основному в іменниках II відміни чоловічого роду твердої групи в Род., Оруд. та Місц. відмінках одн.: *в гатѣкѣ* (28), *кѣбкомѣ* (22а), *в кѣбкѣ* (15), *пескѣ* (37), *в(ь) пода(р)кѣ* (22), *пожи(т)кѣ* (29), *з рынкѣ* (6а). Воно відбите і в одному прикметнику: *початовымъ* (25а).

Тип чергування [ø] – [e] засвідчений Род. відмінком множ. іменника I відміни м'якої групи: *сѣкень* (70а).

Морфологічне чергування голосних повного творення відбите в пам'ятці так само мало, як і чергування з нулем фонем. Обмежена кількість морфологічно показових форм словозміни і словотвору не дає можливості глибше виявити закономірності функціонування відповідних альтернативних рядів. Так, чергування [o] – [e], виникнення якого сягає періоду ще індоєвропейської прамови, відбите в дієсловах: *приносити* (16а), *приносишь* (21а), *приносить* (37а) – *занесѣ* (31а), *цѣднесѣ* (7), *принесить* (56а), *принеси* (10а). Якщо припустити, що звук [e] у слові *сѣдѣти* (29) – це обнижене

звучання [и], характерне для південно-західних говорів, то зіставлення зі словом *сѣсти* (10а) дає підставу для висновку про відбиття альтернативного ряду [и] – [і]. У дієсловах *розбери* (13а), *вберисѧ* (47а) відбитий ряд чергувань [е] – [и], хоча відповідні форми з [и] не засвідчуються.

Чергування приголосних фонем. Сфера дії консонантних альтернатив у пам'ятці значно більша, ніж вокалічних. Чергування приголосних фонем відбувається, як правило, на міжморфемному шві під час подвійного основи та словозмінного афікса або твірної основи і дериватора. Консонантні чергування можна поділити на групи, альтернанти яких реалізовані: а) задньоязиковими і шиплячими фонемами; б) задньоязиковими і свистячими; в) передньоязиковими твердими і м'якими фонемами.

Так, досить широко відбиті чергування першої групи: [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш]. Історично вони виникли як наслідок першої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду. Ці альтернативи зафіксовані під час творення: а) прикметників від іменних основ за допомогою суфіксів *-и-*, *-ени-*: *азбучный* (5а), *на(й)политычѣиши(й)* (48а), *пожитечный* (28), *по(л)рочнос* (69а), *преблжениѣишоу* (72а), *язычный* (24). Маємо також форми *божой* (5а), *божею* (9а), утворені від іменника *богъ* (5а); б) дієслів від іменників та іменників від дієслів: *важить* (30а), *мучишь* (30), *прослужити* (12а); в) в особових формах дієслів: *могъ* (28а) – *можешь* (7а) – *можетъ* (2), *о(т)вдѣчъ* (22) – *о(т)вдѣчили* (24), *стерезисѧ* (64а); г) у формах прикметників, дієприкметників та прислівників, утворених від дієслів, що мають в основах форм теперішнього часу кінцевий приголосний [к]: *вдѣчный* (3а), *печенос* (13), *вдѣчне* (23).

Чергування задньоязикових і свистячих представлено альтернативними рядами [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'], які доповнюються чергуванням із [ж], [ч], [ш]. Ці ряди, що історично сформувалися як наслідок дії різних фонетичних закономірностей, у досліджуваній пам'ятці засвідчені: а) формами Наз. і Кл. відмінків одн. іменників II відміни і деякими іншими: *хлопе(ц)* (8а) – *хлопче* (31), *отець* (8а) – *о(т)че* (10), *овчарни* (36а), *княжати* (72а); б) формами відносних прикметників: *овчого* (13а); в) формами якісних прикметників вищо-

го ступеня порівняння: *на(ї)вишшы(ї)* (48а); г) особовими формами дієслів: *примушаєть* (65а), *пришлю* (66), *прошд'* (11а; 14); д) формою пасивного дієприкметника *запрошоны(ї)* (16а). Чергування [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'] характерне для іменників І відміни жіночого роду, основа яких у Наз. відмінку одн. закінчується переважно задньоязиковим приголосним: *книзи* (2), *штуцѣ* (36а), *в дорозѣ* (2а).

Чергування твердих передньоязикових приголосних із м'якими відбите в пам'ятці альтернативними рядами [т] – [т'], [с] – [с'], [л] – [л'], [р] – [р']. Вони сформувалися як наслідок збереження м'якості передньоязикових приголосних перед [і] (з ѣ), [а] (з е), [у] (з ю) та ствердіння їх перед н, е. Цей вид чергувань зафіксований у формах: а) Дав. відмінка одн. іменників І відміни жіночого роду: *персонѣ* (72а); б) Род. відмінка одн. іменників II відміни середнього роду: *з(ь)за морѣ* (43а); в) Місц. відмінка одн. іменників II відміни чоловічого і середнього родів: *в часѣ* (42а), *в полѣ* (48), *при седлѣ* (40а); г) займенників: *мене – о мнѣ* (6а); д) дієслівної словозміни: *вызволяю* (30а), *завѣсь* (8), *подносять* (38), *подобастьсѣ* (20); е) дієприкметників: *мовити* (8а) – *мовячи* (11а), *просити* (32) – *просячи* (22). М'які [д'], [н'], що відповідають твердим [д], [н], зустрічаються переважно у формах: а) Дав. та Місц. відмінків одн. іменників І відміни: *воєводѣ* (72а), *на войнѣ* (2а), *шгосподѣ* (38), *в правдѣ* (23а); б) у дієслівних формах: *седѣти* (11а), *свѣдѣмо* (11а), *сѣчинѣмо* (24), *сѣчию* (7а).

Відбиті також інші типи чергувань: а) [з] – [ж]: *завѣже(т)* (47), *завѣжи* (44а), *розвѣжи* (40), *близкого* (37) – *приблизисѣ* (10); б) [т] – [ч]: *хотѣти* (71а) – *хочд'* (20а), *хочешь* (8), *хоче(т)* (16), *заплатить* (35) – *заплатчу* (33а); в) [х] – [ш]: *слушность* (51а), *страшно* (43а), *не слыши(т)* (46).

Зі ствердінням губних приголосних перед [а] з [с] пов'язується виникнення чергувань [в] – [в'], [п] – [п']: *пити* (20а) – *долю* (20а), *бавити* (2а) – *бавячи(ї)* (46). Внаслідок ствердіння губних після них розвинувся звук [й], який згодом фонематизувався. Оскільки цей процес давній, то є підстави кваліфікувати зазначене морфологічне явище як чергування¹¹. У дієслівних формах фіксується чергування [б] – [бл'], [в] – [вл'], [п] – [пл']: *кѣпити* (28) – *кѣблю* (27), *мовити* (24) – *мовлю* (24), *бавлюсѣ* (38), *о(д)мовляю* (18а), *заслепляс(т)* (37).

Текст пам'ятки засвідчує випадки, коли на фонемній структурі слова позначається дія кількох альтернацій: *хлопе(ц) – хлопче* (31), *отець* (8а) – *о(т)че* (61а).

"Розмова" відбиває поодинокі приклади лінійного перетворення основи, до яких відносять усічення, нарощення та накладання¹². Одиницею, в межах якої діють ці морфонологічні явища, є не морфема, а основа похідного слова, утвореного поєднанням твірної основи та суфікса. Так, усічення зазнає фонемна сполука [ок] у прикметнику *п'єсчиста* (37), утвореному від *п'єсокъ* (37); нарощення фіксується в непрямих відмінках іменників IV відміни: *именя* (43), *именемъ* (16а), *княжати* (72а) та ін.

У підсумку констатуємо, що аналіз морфонологічних явищ за текстом "Розмови" дозволив певною мірою простежити систему цих явищ у староукраїнській "простій мові" на зрізі середини і другої половини XVI ст.

Незважаючи на те, що ілюстративний матеріал твору з погляду завдань дослідження порівняно обмежений, усе ж він дає змогу констатувати, що вокалічні та консонантні альтернації, засвідчені сучасною українською літературною мовою, зумовлюються історично, фіксуються пам'ятками зазначеного періоду, зокрема, у староукраїнській "простій мові". Так, якщо у сучасній літературній мові засвідчена система з 35 типів альтернацій, яка загалом виявляється складною і нестабільною¹³, то у другій половині XVI ст. ця система відображена альтернаційними рядами. Отже, досліджений матеріал переконує, що в другій половині XVI ст. морфонологічна система староукраїнської "прості мови" виступає вже більш-менш сформованою.

Сфера поширення консонантних чергувань у пам'ятці значно більша, ніж вокалічних, і відзначається більшою регулярністю. Зокрема, сказане стосується словозміни іменників II відміни та словозміни дієслів. Проте лінійні перетворення основ представлені обмеженим матеріалом.

¹² Див.: *Асійв Л.В.* Морфонологічні явища у прикметниках сучасної української літературної мови. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський держун-т ім. І.Франка. – Львів, 1997. – 18 с.; *Козленко Н.В.* Морфологія словозмінення глагола в сучасній українській літературній мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1992. – 18 с.; *Кондакова Л.А.* Морфоавгические процессы в системе украинского имени существи-

тельного. Автореф. дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Киев. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1990. – 18 с.; *Коструба П.П.* Фонетика, фонологія і морфологія (їх предмет і місце в науці про мову) // Методологічні питання мовознавства : Доп. на Респ. наук. конференції. – К., 1996. – С. 94-104, та ін.; ²*Тимошенко П.Д.* Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 180-192; ³*Див.* : Історія української мови : Морфологія / *С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова* та ін. – К., 1978. – 539 с.; ⁴*Див.* : Історія української мови: Фонетика / *М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Склярєнко*. – К., 1979. – 367 с.; ⁵*Жовтобрюх М.А.* Відмінкові форми в "Розмові" ХУІ ст. // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С.32-43; ⁶Там само. – С. 33-43; ⁷*Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М., 1974. – С.10-16; ⁸*Див.* : *Ахманова О.С.* Фонология, морфология, морфология. – М., 1966. – 108 с.; *Касевич В.Б.* Морфология. – Л., 1986. – 160 с.; *Толстая С.М.* Морфология в структуре славянских языков. – М., 1998. – 319 с. та ін.; ⁹Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979; ¹⁰Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К., 1969; ¹¹*Тимошенко П.Д.* Значч. роб. – С. 180-192; ¹²*Толстая С.М.* Значч. роб.; ¹³*Попова Т.В.* Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология. Субстантивное словоизменение. – М., 1987. – 264 с.

Л.В.Кузнецова, асп.

ПРО ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У лінгвістичній науці багато уваги приділяється вивченню природи односкладних речень як одного з типів простого речення. Їх специфіка стала об'єктом дослідження багатьох відомих лінгвістів: О.М.Пешковського (Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956), Л.А.Булаховського (Нариси з загального мовознавства. – К., 1955), О.О.Шахматова (Синтаксис русского языка. – Л., 1941) та ін. Односкладні речення отримали неоднозначну оцінку. Так, до цього часу не встановлено виразної межі між односкладними та неповними реченнями, існує декілька класифікацій односкладних речень. Висловлюються суперечливі думки щодо виділення та визначення головного члена односкладних речень. Порушується питання про виділення односкладних речень як окремого класу.

Проблема односкладності привертала увагу О.О.Потебні, О.С.Мельничука, С.П.Бевзенка та інших українських мовознавців. Специфіка підходу до вивчення природи цих речень зумовлювала-